

Aslan Rafiq oğlu Mustafazadə
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Müəllim
e-mail: aslan.mustafazadeh.1988@gmail.com

RAMİZ ZÖHRABOVUN MƏQAM TƏHLİL METODLARININ MÜASİR MUSIQİŞÜNASLIQDA TƏTBİQİNƏ DAİR

Xülasə: Məqalədə musiqişünas-alim, sənətşünaslıq doktoru, professor Ramiz Zöhrabovun muğam dəstgahlarının təhlili prosesində tətbiq etdiyi analitik metodlar təhlilə cəlb edilir. Göstərilən problemlər milli musiqi kontekstində nəzərdən keçirilir. Ramiz Zöhrabovun metodoloji prinsiplərinə istinadən təqdim olunmuş məqalədə “Şur” muğamının məqam əsasları araşdırılır.

Açar sözlər: Ramiz Zöhrabov, musiqişünas-alim, muğam, məqam, təhlil, “Şur”.

Azərbaycan musiqişünaslıq elmində ənənəvi musiqi janrlarının tədqiqatı ilə məşğul olan çoxlu sayda musiqişünas alimlər olmuşdur.

Təbii ki, Azərbaycan professional musiqisindən söz açarkən istiqamətindən asılı olmayaraq ilk növbədə dahi bəstəkar, musiqi ictimai xadimi, böyük musiqişünas alim Üzeyir bəy Hacıbəylinin adını qeyd etməliyik. Dahi bəstəkar fərdi yaradıcılığı ilə yanaşı şifahi ənənəli professional musiqi janrlarının öyrənilməsinə xüsusi yer ayırmışdır. Tam əminliklə demək olar ki, günümüzdə də öz aktuallığı ilə seçilən qədim musiqi irsinə malik olan ənənəvi musiqi janrlarından muğamın öyrənilməsi və tədqiqata cəlb edilməsində onun birmənalı olaraq böyük rolu vardır. Buna bariz nümunə bəstəkarın yazdığı fundamental əhəmiyyətli nəzəri kitab “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları”dır. Bu haqda Xalq artisti və görkəmli pianoçu, professor Fərhad Bədəlbəyli belə yazır: “Üzeyir Hacıbəyli XX əsr Azərbaycan musiqi elmində nəzəriyyəsinin təməl daşını qoymuşdur. Onun “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fundamental elmi əsərinin meydana gəlməsi ilə musiqişünaslıqda yeni səhifə açılmışdır” [1, s.6].

Dahi bəstəkardan sonra bu elmin inkişafında bir çox musiqişünas-alimlərin rolu olmuşdur. Bu sırada Ə.Bədəlbəyli, M.İsmayılov, B.Hüseynli, E.Abasova, Z.Səfərova və başqa musiqişünasların adlarını qeyd edə bilərik. Adlarını sadaladığımız musiqişünas alimlərin hər birinin yaradıcılığında maraqlı tədqiqat istiqamətləri mövcuddur.

Müasir musiqi mədəniyyətimizin və milli musiqişünaslıq elminin inkişafında öz dəsti-xətti ilə seçilən, bu elmin mürəkkəb və çoxcəhətli yolunu davam etdirən böyük musiqişünas-alim, pedaqoq və ictimai xadimlərdən biri də Ramiz Zöhrabov idi. R.Zöhrabov musiqişünaslıq elmində olduqca mühüm işlər görmüş, onun inkişafı üçün böyük töhfələr vermişdir. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, o, musiqişünas-alim kimi təkcə Azərbaycanda deyil, Rusiyada, Orta Asiyada, Türkiyədə, eləcə də İranda musiqi ictimaiyyətinə tanış bir şəxsiyyət idi.

Məqalədə R.Zöhrabovun yaradıcılığında olduqca vacib olan şifahi ənənəli professional musiqi janrı muğamın nəzəri cəhətdən təhlili haqqında danışacağıq.

Musiqişünaslıq elmində muğam janrının dəstgah şəklində nəzəri əsaslarının təhlil edilməsinə ilk dəfə olaraq R.Zöhrabovun yaradıcılığında rast gəlirik. Musiqişünas alimin bu janr haqqında iki monoqrafiyası vardır:

1. “Muğam” 1991-ci il;
2. “Azərbaycan muğamları” 2013-cü il.

Hər iki monoqrafiya muğam janrı haqqında yazılmış dəyərli kitab hesab edilir. Adlarını qeyd etdiyimiz muğam monoqrafiyalarının əsas məğzi bu janrın tarixi etimoloji cəhətdən öyrənilməsindən ibarətdir. R.Zöhrabovun hər iki monoqrafiyası Azərbaycan musiqişünaslıq elmində adını çəkdiyimiz istiqamətdə görülən böyük bir iş kimi diqqətəlayiqdir.

Etimoloji və nəzəri cəhətdən maraqlı olan muğam janrının öyrənilməsindən ziyadə bu janrın təhlilə cəlb edilməsi musiqişünas-alimin nəzərində idi. Bu səbəbdən R.Zöhrabov elmi tədqiqatlarını genişləndirmək məqsədilə muğam dəstgahlarının nəzəri əsaslarının öyrənilməsi istiqamətinə yönəlmişdir. Musiqişünas-alimin yaradıcılığında ən dəyərli hesab edilən monoqrafiyalardan məhz ikisi bu istiqamətdə yazılanlardandır.

İlk olaraq 2000-ci ildə “Çahargah” (Bakı, Mars-Print nəşriyyatı, 130 səh.), daha sonra isə 2002-ci ildə işıq üzü görən “Rast” (Bakı, Mars-Print nəşriyyatı, 146 səh.) muğam dəstgahlarının nəzəri əsasları adlı kitablar ərəşəyə gəldi. Hər iki kitab musiqişünaslıq elmində yeni bir cığır açmış oldu. Monoqrafiyalar milli musiqişünaslığımızda bu istiqamətdə çap olunmuş yeganə geniş nəzəri təhlildən ibarət kitablar hesab edilir.

Şifahi ənənəli professional musiqidə dəstgah anlayışı iri həcmli kompozisiya kimi qəbul edilir. Hətta biz dəstgaha silsilə də deyə bilərik. Dəstgahı silsilə adlandırmağa dəlalət edən tutarlı səbəblər mövcuddur. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, dəstgah həcmcə silsilə formalı əsərlərə bənzəyir. Eyni zamanda dəstgahı silsilə kimi

formalaşdıran ayrı-ayrı hissələrin vəhdətini burada görə bilirik. Dəstgaha muğam şöbələri, guşələr, təsniflər və rənglər daxildir. R.Zöhrabov hər iki kitabda adlarını çəkdiyimiz muğam dəstgahlarını tam şəkildə təhlil etmişdir. Musiqişünas-alimin özünəməxsus təhlil metodu muğam dəstgahında olan hər bir şöbə və guşəyə ayrı-ayrılıqda tətbiq edilmişdir. Burada muğamın məqam əsası, melodiya, çoxsəsliliyi, ritmi və formasına xas olan nəzəri cəhətlər anlaşıqlı bir dildə göstərilmişdir. Qeyd edək ki, sadələdiyimiz nəzəri təhlillər bu istiqamətdə aparılan dəyərli elmi-tədqiqat hesab edilir.

Musiqişünas-alimin muğam dəstgahları üzərində apardığı tədqiqata əsaslanaraq məqalədə “Şur” muğamının nəzəri aspektdən məqam əsasını təhlil edək. İlk öncə “Şur” muğamı haqqında lakonik şəkildə etimoloji məlumatlara toxunmaq.

“Şur” muğamı yeddi əsas dəstgahlardan biridir. Həcmcə çoxtərkipli və iridir. “Şur” sözünün mənası farscadan eşq və ya sevgi mənasını verir. Məhz dəstgahın musiqi xarakteri elə mənası ilə tam uzlaşır. Bu səbəbdən “Şur” digər muğam dəstgahlarından özünəməxsus emosionallığı ilə seçilir. “Şur” muğamı eyni adlı məqama əsaslanır.

Maraqlısı budur ki, bu muğamın adına klassik muğamların və yaxud Üzeyir bəyin təbirincə desək 12 sütunun içərisində rast gəlmirik. Bu haqda R.Zöhrabov özü belə qeyd edirdi: “Şur” adlı muğama nə ərəb, nə türk, nə də Orta Asiya şifahi-professional musiqisində təsadüf edilmir. Bu ada, həmçinin orta əsr muğam cədvəllərində də rast gəlinmir. “Şur” təkcə İran və Azərbaycan şifahi-professional musiqisinin dəstgahı sayılır” [6, s.187-188]. Doğrudan da, “Şur” muğamının adına müstəqil şəkildə nə kiçik həcmli, nə də muğam dəstgahı kimi musiqi traktatlarında rast gəlmək olmur. Ancaq bu o mənaya gətirib çıxartmır ki, “Şur” muğamı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır.

XIX əsrin görkəmli musiqişünas alimi Mir Möhsün Nəvvabın “Kəşfül-həqiqei-məsnəvi”-sində avazların adları içərisində “Şur” sözünə rast gəlirik. Bu haqda musiqişünas alim Zemfira Səfərova “Azərbaycan musiqi elmi (XIII-XX əsrlər)” adlı kitabında da məlumat vermişdir.

1920-ci illərin əvvəllərində “Şur” muğamı dəstgah kimi formalaşmağa başlamışdır. Ü.Hacıbəyli və bir neçə muğam biliciləri “Şur” muğam dəstgahına aid olan şöbə və guşələri ayırd etmiş və yığcamlaşdıraraq (16 şöbə və guşə) proqram tərtib etmişdir.

Müasir dövrümüzdə isə “Şur” muğamı 11 şöbə və guşədən ibarətdir. Bu şöbə və guşələrin adlarını R.Zöhrabov “Azərbaycan muğamları” adlı monoqrafiyasın-

da belə qeyd edirdi: “Bərdaşt”, “Mayeyi-Şur”, “Şur Şahnaz”, “Bayatı-türk” (“Bayatı-Qacar və “Dügah”), “Şikəsteyi-fars”, “Əşiran”, “Səmayi-Şəms”, “Hicaz”, “Sarənc”, “Nişibi-fəraz”, “Şura ayaq”, şöbə və guşələr “Şur” dəstgahının məcmu-sunu təşkil edir” [6, s.191].

“Şur” muğamının nəzəri əsaslarını, məqam nəzəriyyəsini araşdıran zaman R. Zöhrabovun təhlil metodunda ortaya qoymuş, açıqlamış əsas xüsusiyyətlərə istinad edək.

Musiqişünas alim muğamı aşağıdakı predmetlərlə təhlil etmişdir:

1. Lad əsası (məqamın əsası);
2. Melodiya (burada iki istiqamət mövcuddur: 1) musiqi tematizmi; 2) Melodiyanın formaları;
3. Çoxsəslilik;
4. Ritm;
5. Musiqi forması.

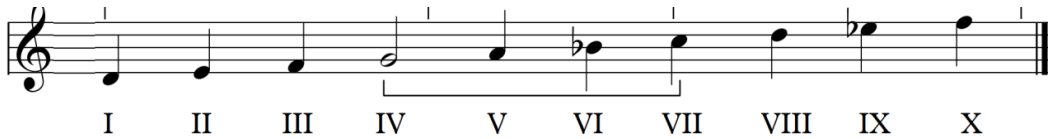
Göründüyü kimi, R.Zöhrabov muğamın bütün təhlil xüsusiyyətlərini geniş bir şəkildə ortaya qoymuşdur. Təbii ki, muğam dəstgahında olan şöbə və guşələrin hər biri özlüyündə olduqca detallı təhlil tələb edir. R.Zöhrabovun elmi əsərlərini nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, alimin irəli sürdüyü müddəalar, tətbiq etdiyi metodiki prinsiplər və analitik üsullar böyük bir elmi potensiala malikdir. Qeyd edək ki, bütün bunlar müasir mərhələdə səmərəli şəkildə muğam araşdırmalarında tətbiq edilə bilər.

Biz məqalədə “Şur” muğamının məqam əsasını təhlilə cəlb edəcəyik. Qeyd edək ki, təhlil edəcəyimiz “Şur” muğamının notlaşdırılması bəstəkar Nəriman Məmmədova aiddir [7, s.19].

“Şur” muğamı eyni adlı məqama əsaslanır. Məlumdur ki, Ü.Hacıbəyli tərəfindən konspektləşdirilən şur məqamı ton-yarımtón-ton (1-1/2-1) formullu üç bərabər tetraşordun zəncirvarı (və yaxud qovuşuq) üsul ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Ü. Hacıbəylinin təqdim etdiyi şur məqamının səs qatarında mayə “re” səsidirsə, bizim təhlil edəcəyimiz “Şur” muğamının mayəsi “sol” səsinə istinad edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan musiqisində praktiki cəhətdən müxtəlif dövrlərdə xanəndə və sazəndələr tərəfindən 4 tonallıqda “Şur” oxunmuşdur. Bu haqda musiqişünas alim, professor M.İsmayılov belə qeyd edirdi: “Şur məqamının ancaq 4 tonallıqda özünə yer tapmasına təsadüf edirik. Həmin tonallıqlar bunlardır: Lya şur, re şur, sol şur, do şur” [3, s.45].

Doğrudan da, şur məqamında olan bu tonallıqlar “Şur” dəstgahı və onun variantları hesab edilən muğamlarla əlaqədardır. Elə bunu praktiki olaraq təhlil edəcəyimiz bəstəkar N.Məmmədovun notlaşdırdığı “Şur” muğamında da görə bilirik.

Təhlil edəcəyimiz “Şur” muğamının məqam səs qatarı aşağıdakı kimidir:

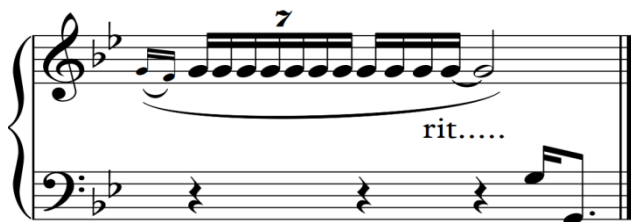
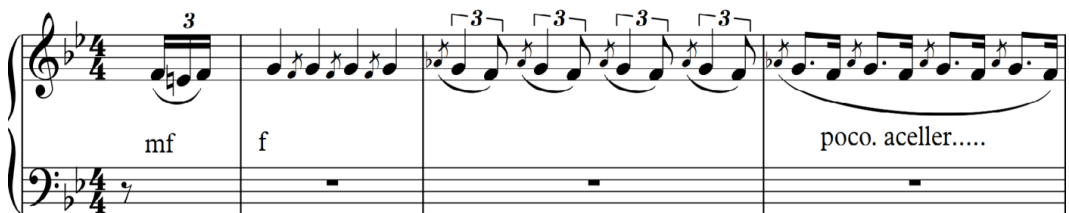
Şur məqamında 8 istinad pilləsinin mövcudluğunu nəzərə alsaq məqamın tonal cəhətdən fərqli olan 4 aralıq məqamı vasitəsilə əmələ gəldiyini görürük. Hər bir aralıq məqamının öz adı var. Və bu aralıq məqamlarının bilavasitə müəyyən istinad pillələrilə funksional cəhətdən bağlılığı vardır. Belə ki, bu funksional bağlılıq hər bir aralıq məqamında bir növ tam kadans xüsusiyyətlərini əmələ gətirir. “Şur” muğamında olan aralıq məqamları və istinad pillələri bunlardır: VII-“Şur-şahnaz”, IX-“Bayatı-Qacar”, X-“Şikəsteyi-fars”, VII-VIII-“Hicaz”.

“Şur” muğamı giriş xarakterli “Bərdaşt” ilə başlayır. Bərdaşt vasitəsi ilə sanki muğamın musiqi məzmunu dinləyiciyə məlum olur. Bərdaşt IV pillə, yəni mayə üzərində qurulmuşdur.

Bərdaşt haqqında görkəmli bəstəkar və musiqişünas alim Əfrasiyab Bədəlbəyli belə qeyd edir: “Bərdaşt-dəstgahların əvvəlində, müqəddimə tərzində çalınan kiçik instrumental bir epizoddur” [5, s.30].

Bərdaşt
Tempo rubato (moderato)

Şur

Diqqət etsək görə bilərik ki, məqamın IV pilləsi hər bir xanədə bir növ təsdiq edici səslənmə aurası yaradır. Eyni zamanda bu pərdə bas səsinə də öz xarakterini bilavasitə tamamlayıcı olmaqla göstərir.

Bərdaşda metro ritmik dəyişiklik baş verir. Bu dəyişiklik zamanı tonal ilə müqayisədə (tonallığın g-moll olduğunu nəzərə alırıq) müəyyən yeni pərdəyə toxunuş görürük. Lakin bu pərdə “şur” məqamında olan alterasiyalar ilə əlaqədar deyil. Burada istifadə edilən mi bekar alterasiyası səs qatarında olan diatonika ilə əlaqədardır. Belə ki, mi bekar səsi alt tetraxordun II pilləsinə təsadüf edir.

Bərdaşın giriş hissəsində rast gəldiyimiz “lya bemol” səsi forşlaq xarakterli idisə, artıq müəyyən inkişafdən sonra melodik cəhətdən əsas səsə çevrilmişdir. “Lya bemol” səsi səs qatarında V pilləyə təsadüf edir. Lakin bu səs nə tetroxard quruluşu ilə, nə də bərdaşın tonallığı ilə alterasiya cəhətdən uzlaşmır. V pillənin bəmləşməsi “şur” məqamında olan tipik alterasiya ilə əlaqədardır. Adətən, bu pillədə baş verən alterasiya melodik inkişafın IV pilləyə meyillik etməsinə bir işarətdir. Qeyd edək ki, şur məqamında IV pillə tamamlayıcı kadensiya rolunu oynayır. Bu haqda biz bir çox musiqişünas alimin müxtəlif nəzəri məlumatlarına rast gələ bilərik. Örnək üçün musiqişünas alim Cəmilə Həsənovanın “Azərbaycan musiqisinin məqamları” adlı nəzəri kitabına müraciət edək. Musiqişünas alim belə qeyd edir: “Şur məqamında alterasiyalar: Vb - kadensiyalarda istifadə edilir” [2, s.49].

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, “bərdaşt” məqamın mayə pilləsi üzərində qurulmuş və bütün intonasiyaların həmin pilləyə istinad etməsi ilə strukturlaşmışdır. Müşayiət hissəsində əsasən “sol” səsi bir növ bas-ostinato xarakteri alır. “Bərdaşt”da basın “do” səsi ilə əvəzlənən bir xanəsi mövcuddur. Bu dəyişikliyi istinad nöqtəsi kimi nəzərə almaq məntiqli deyil. Sadəcə, biz buna müşayiət hissəsində baş verən kiçik bir rəngarənglik kimi baxa bilərik.

Nəticədə “bərdaşt”ın səs sırasının ümumi həcminə nəzər yetirək:

Alterasiyalı pillələr daxil olmaq şərti ilə “Bərdaşt”ın səs diapazonu kvintdesima intervalı qədərdir. Səs diapazonunda xromatik pillələr məqam alterasiyası ilə tam şəkildə uyğun gəlir. Belə ki, gördüyümüz iki xromatik pillə lya bemol, mi bemol səsləri və onların dezalterasiyası bu səs düzümündə mövcuddur. Şur məqamında mövcud olanların alterasiyaları bunlardır: II pillənin bəmləşməsi, VIII zilləşməsi və IX bəmləşməsi.

R.Zöhrabovun muğam dəstgahları üzərində apardığı nəzəri təhlil sistemində əsaslanaraq “Şur” muğamında digər şöbə və guşələri də eyni tərzdə təhlil etmək mümkündür. Məqalədə “Bərdaşt” üzərində olan təhlil nümunəsi R.Zöhrabovun məhz muğam üzərində apardığı nəzəri təhlillərin metodologiyasına əsaslanır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacıbəyli, Ü.Ə. “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları”. Bakı: Apastrof çap evi, - 2010, - 176 s.
2. Həsənova, C. “Musiqi həyatımız”. Bakı: Elm və təhsil, - 2021, - 546 s.
3. İsmayılov, M. S. “Azərbaycan xalq musiqisinin janrları”. (Yenidən işlənmiş və tamamlanmış nəşri) Bakı: Işıq, - 1984, - 100s.

4. Zöhrabov, R. "Rast" muğam dəstgahının nəzəri əsasları". Bakı: Mars-Print nəşriyyatı, - 2002, - 146 s.
5. Zöhrabov, R. "Ramiz Zöhrabov görkəmli musiqişünas-alim". Bakı: Mars-Print nəşriyyatı, - 2013, - 368 s.
6. Zöhrabov, R. "Azərbaycan muğamları". Bakı: Təhsil, -2013, - 339 s.
7. Məmmədov, N. "Azərbaycan muğamları". Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı. - 1963
8. <https://www.avid.com/sibelius>

Аслан Рафик оглы Мустафазаде

**К ВОПРОСУ О ПРИМЕНЕНИИ В СОВРЕМЕННОМ МУЗЫКОЗНАНИИ АНАЛИТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ЛАДОВОГО АНАЛИЗА
МУЗЫКОВЕДА РАМИЗА ЗОХРАБОВА**

Резюме: В статье рассматриваются аналитические методы, примененные доктором наук профессором Рамизом Зохрабовым в анализе мугам-дестгахов. Указанная проблема анализируется в контексте национального музыкознания. В настоящей статье, опираясь на методические принципы Рамиза Зохрабова анализируются ладовые основы мугама "Шур".

Ключевые слова: Рамиз Зохрабов, мугам, макам, анализ, "Шур", "Бардашт".

Aslan Rafiq oghlu Mustafazade

**TO THE QUESTION OF APPLICATION IN MODERN MUSICOLOGY OF ANALYTICAL METHODS OF MODE ANALYSIS BY MUSICOLOGIST
RAMIZ ZOHRABOV**

Summary: The article considers the analytical methods applied by the doctor of sciences, professor Ramiz Zohrabov in the analysis of mugham-destgahs. This problem is analyzed in the context of national musicology in this article, based on the methodological principles of Ramiz Zohrabov, the mode foundations of the "Shur" mugham are analyzed.

Key words: Ramiz Zohrabov, mugham, makham, analysis, "Shur", "Bardasht".

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.03.2022

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 29. 03. 2022

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 04. 03. 2022

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Kamilə Dadaş-zadə